

8. „Белая Русь, где Новгород стоить“

Вядомасць Белай Русі ў Літве і Польшчы
першай паловы XVI ст.

У другой палове XV ст. пра *Белую Русь* нарэшце даведаліся і ў Польшчы ды Літве. Адным з першых польскіх дакументаў, дзе сустракаецца наша назва, з'яўляецца прамова аселага пры польскім двары італьянскага вучонага—гуманіста Філіпа Калімаха да папы рымскага Інакенція VIII. Прывесчаная турэцкай пагрозе, прамова была падрыхтаваная да меркаванай паездкі Калімаха ў Рым на антытурэцкі кангрэс (1490 г.)³⁴⁶. У гістарычнай даведцы пра рассяленне старажытных славянаў на поўдзень ён паведаміў, што тыя, «шукаючы ўсё больш шчаслівага лёсу, смялей началі пра-соўвацца налева і направа, і ў адным кірунку падаліся да Эўксінскага [мора], засяліўшы Падолле і Белую Русь, а ў другім — на берагі Віслы, у Мазоўша і астатнія землі каралеўства Польскага і Чэшскага»³⁴⁷.

Сэнс, у якім назва *Белая Русь* ужытая Калімахам, пера-гukaеца з «Жыціем Кунегунды» і Дубніцкай хронікай. Ці не можа гэта значыць, што, дзякуючы цесным палітычным і культурным сувязям з ягелонаўскай Венгрыяй, спачатку ў Польшчу пранікла канцэпцыя менавіта «трансрыфейскай» *Белай Rusi*? Здаецца, гэтую назуву тут нанейкі час прыстасавалі для абазначэння разлеглых тэрыторый, з часоў Вітаўта намінальна падуладных ВКЛ, але ў сапраўднасці кантролюваних татарамі, — так званага «Дзікага поля». Падчас чарговай спрэчкі пра паўднёвую мяжу ВКЛ (тэарэтычна — па ўзбярэжжы Чорнага мора) у Бахчысарайі ў 1540 г. крымскі хан прасіў пасла ВКЛ Канстанціна Ратамскага перадаць Жыгімонту Старому: «Пакінь тое, Ваша міласць, браце мой, у спакой; хто што з тых земляў ды ўрочышчаў у руках трymае і ўжывае, таго тое і ёсць, бо зямля тая ані твая, ані мая, але Боская: хто мацнейшы, той і ўтримае»³⁴⁸. Якраз у канцы XV — пачатку XVI ст. на гэтых спрэчных

землях, там, дзе змяшчалі *Белую Русь* Мартэл і Руйш, пачалі складвацца першыя суполкі казакоў, якіх спачатку, нягледзячы на славянскае паходжанне, называлі «чаркасамі». Но яны і былі для некаторых аўтараў гэтага часу «белымі русінамі»?

Калімах доўгі час быў адным з кіраўнікоў польскай дыпламатіі, выхоўваў будучага вялікага князя і караля Аляксандра Казіміравіча. У пэўнай ступені дзякуючы яму тэрмін *Белая Русь* замацаваўся ў тэрміналогіі польскай канцылярыі. Напрыклад, інструкцыя пасольству ВКЛ да папы Аляксандра VI (1501—1502) на чале з Эразмам Цёлкам, асабістым сакратаром вялікага князя Аляксандра, даючы кароткі экспкурс у гісторыю Польшчы і Літвы, адзначае: «Палымяны імпэт і адданасць польскага народа далімагчымаць, дзеля агульнага добра хрысціянства, дзеля ўласнай бяспекі і бяспекі сыноў, стварыць дзяржаву, большая частка якой раскінулася ўздоўж і ўпоперак на паліях Скіфіі, частку якой — ад межаў Каралеўства Польскага аж да Персіі і Белай Русі — захапілі татары»³⁴⁹. Яшчэ ў адной пасольскай інструкцыі, з якой Цёлэк на пачатку снежня 1504 г. накіраваўся ў Венецию і да папы Юлія II, гаварылася, што Польшча «ўстане супрацьстаяць туркам або татарам, ці нават белым русінам, да якіх дамяшаліся татары»³⁵⁰. Ніжэй спіс варожых усходніх суседзяў Літвы і Польшчы паўтараецца ізноў: «Імператар Фасата [г.зн. крымскі хан. — А.Б.], Заволжская Арда і нават маскоўскі князь Белай Русі»³⁵¹. Адзначым, што спадарожнікам Цёлка ў гэтым пасольстве быў Б. Вапоўскі, і натуральна, што апошні сказ перагукаецца з надпісам *Russia Alba Sive Moskovia* на яго сумеснай з Маркам Беневентана апрацоўцы Айхштэцкай карты.

У 1512 г. польскі вучоны, прафесар Кракаўскага ўніверсітета Ян са Стабніцы апублікаваў у Кракаве геаграфічны трактат «Уводзіны ў касмаграфію Птолемея» (*Introductio in Ptolomei Cosmographiam*, перавыдаваўся ў 1517,

1519 г. і.г.д.)³⁵². У гэтую кампіляцыю прац географаў розных краін і эпох увайшоў і вялікі фрагмент працы Пікаламін «Пра Еўропу», апрацаваны Стабніцкім, дзе згадвалася *Белая Русь*. З таго моманту гэтая назва пачала ўсё часцей выкарыстоўвацца польскімі вучонымі, літаратарамі, дыпламатамі, як правіла, так ці інакш звязанымі з галоўным асяродкам тагачаснай навукі — Кракаўскім універсітэтам. Паводле Стабніцкага, Русь падзяляецца на тры часткі: 1) Русь, якая прылягае з усходу да Малой Польшчы (г.зн. Галіччына); 2) Падолле са сталіцай у Камянцы; 3) «трэцяя частка, якая называецца Белая Русь, распасціраецца на поўначы аж да ліваў, а на ўсходзе аж да р. Танаіс, сумежжа Еўропы і Азіі... Адсюль пачынаецца тая знакамітая рака Барысфен, якую жыхары называюць Непер, ля якой ёсьць горад пад назвай Смаленск, у якім знаходзіцца сядзіба мітрапаліта Русінаў. У ёй таксама ёсьць вялікі горад, да якога з

Клаудзій Пталемей і астралогія. Алегорыя Аронцыя Фінэ (1515 г.).

самых аддаленых краёў прыходзяць купцы, называючы яго Ноўгарад»³⁵³. Мяркуючы па прыведзеным урыўку, *Белая Русь* — гэта ўсе ўсходнеславянскія землі, за выняткам належаўшай Польшчы з 1340-х г. часткі Заходняй Украіны. Такім чынам, усе тэрыторыі, да якіх яго папярэднікі дастасоўвалі назуву *Белая Русь*, Стабніцкі рызыкнүй механічна звесці ў адно. Іншыя аўтары, нават ведаючы пра розныя лакалізацыі *Белай Ruci*, звычайна расстаўлялі акцэнт на якой-небудзь больш ці менш акрэсленай вобласці — «цыс-» ці «трансрыфейскай». Але здаецца, сучасная Беларусь, калі і ахопліваеца *Белай Russio* Стабніцкага, то не ў першую чаргу.

Прымас Польшчы Ян Ласкі ў справаздачы Латэрранскаму сабору (1514) пасправдаваў даць разгорнутую класіфікацыю «каляровых» тыпаў русінаў, выказаўшыся пра «белых» такім чынам: «Белыя Русіны, што называліся калісці Колхамі ці нават Маскавітамі, маюць свайго ўладара, ці князя, які носіць тытул Вялікага Князя. Яны суседзяць з землямі караля Польшчы і Вялікага княства Літоўскага, а таксама з уладаннямі Лівоніі і Готыі»³⁵⁴.

У яго вызначэнні зліваюца ў адно дзве канцэпцыі *Белай Ruci*: па-першае, Вялікі Ноўгарад, суседні з Лівоніяй і «Готыяй», г.зн. Швецыяй; па-другое, «трансрыфейская» *Белая Русь*, сумежная з Польшчай (дакладней, з Украінай, якая польскімі шавіністамі разглядалася як складовая частка Кароны задоўга да Люблінскай уніі). Відавочна, што калі для Калімаха *Белая Русь* была толькі сінонімам «Дзікага Поля», дык для Цёлка, Вапоўскага і Ласкага гэты тэрмін набывае яшчэ і значэнне «Маскоўская дзяржава». Даволі недарэчным выглядае тут атаясамліванне «беларусаў—маскавітаў» з колхамі, г.зн. жыхарамі Калхіды, продкамі сучасных грузінаў. Але і яно ўкладваеца ў сістэму тагачасных гісторыка-геаграфічных ведаў. Супаставім выказванне Ласкага, напрыклад, з трактатам Іакіма Ўата «Кароткае апісанне Азіі, Афрыкі і Еўропы» (Цюрых, 1534): «Народы Сарматы расселеныя паміж Меацідай і ракой Ра, акружа-

ныя з поўдня Каўказскім хрыбтом. Яны сустракаюцца таксама над Каспіем і Понтам. Першых называюць Албанамі, а другіх Колхамі. Іх імёны атрымалі і краіны: адсюль Албанія, Ібера і Калхіда»³⁵⁵.

Адсюль бачна, што тагачасныя еўрапейцы маглі, як і іх папярэднікі ў XIII ст., змешваць *Russia Alba* з Албаніяй сярэднявечных схаластаў, а праз яе — з Каўказскай Албаніяй, якая сапраўды знаходзілася побач з Калхідай і Ібераіяй. Гэтую Албанію змяшчалі часам не на сапраўдным месцы, г.зн. на заходнім беразе Каспія, а значна бліжэй да нас, недзе ў нізоўях Волгі. Дастаткова зірнуць, скажам, на ўжо знаёму нам карту *Orbis Typus Universalis* Вальдзееюлера (1513), каб пераканацца, што ва ўяўленнях нават прафесійных географаў, не кажучы пра менш дасведчаных людзей, Калхіда, Албанія і *Russia Alba* былі, сама меней, суседзямі. Адрозніць дзве апошнія быў здольны не кожны. Трэба яшчэ дадаць, што назыву *Масковія* часта выводзілі ад каўказскага народа мосхаў (таксама адных з продкаў грузінаў), якіх яшчэ вучоныя антычнасці (напрыклад, рымскі географ I ст. н.э. Пампоній Мела) ведалі як суседзяў албанаў і гіркананаў³⁵⁶. Гэтых мосхаў атаясамлівалі і з міфічнымі народамі «рос» (рош) і «масох» (мешэх) стара-запаветнага прарока Езекіля, якія нібыта жылі калісьці ці то на Каўказе, ці ў Паўночным Прыйчарнамор’і³⁵⁷. Уяўную блізкасць Маскоўскай Русі да Каўказскай Албаніі тыя, хто не ведаў пра наўгародскія вытокі *Белай Русі*, улічвалі пры тлумачэнні паходжання гэтай назвы.

Нельга не прызнаць, што Ян Ласкі, які доўгі час займаў і пасаду кароннага канцлера, дастаткова добра разбіраўся ў справах ВКЛ, дзе не раз бываў і якое аб'ездзіў ад Бярэсця да Орши. Ягоны зацяты асабісты вораг Цёлэк таксама доўгі час жыў у Літве, з 1494 г. займаючы адказную пасаду сакратара Аляксандра, і ў пасольстве 1501—1502 г. прадстаўляў менавіта ВКЛ, а не Польшчу. Несумненна, ведаў назыву *Russia Alba* і сам вялікі князь Аляксандар. Таму, калі б

у той час назва мела якое—кольвечы дачыненне да сучасний Беларусі, гэты факт наўрад ці ўнікнуў бы іх увагі.

А вось тэрмін «чырвоныя русіны», ужыты Ласкім у той самай латэрранской прамове, мяркуючы па кантэксце, ахопліваў не толькі Украіну, але і Беларусь: «Русіны Чырвоныя мелі калісці ўласных цароў і нават уласных Вялікіх Князёў. Супраць іх ваявалі каралі Польшчы. [Яны] падна-чаленыя прававернаму гаспадару і знаходзяцца ў складзе Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага. Сярод гэтых Чырвоных Русінаў польскія каралі заснавалі адну мітраполію і сем рускіх епархій»³⁵⁸.

Крыху раней за «Трактат пра дзве Сарматыі» Мяхоўскага, у 1516 г., і ў той самай кракаўскай друкарні Яна Галепа была выдадзеная лацінскамоўная паэма «Прусская вайна» Яна Вісліцкага, якая апавядала пра Грунвальдскую бітву 1410 г. і нядайную Аршанску перамогу 1514 г. (Дарэчы, пазней, у 1524 г., у той самай друкарні ўбачыла свет і вышэйзгаданая прамова Калімаха да Інакенція VIII³⁵⁹ — яшчэ адно сведчанне таго, што назва *Белая Русь* была распаўсюджанай у даволі вузкіх акадэмічных колах, якія гуртаваліся вакол Кракаўскага ўніверсітэта).

Дзякуючы Я. Парэцкаму і В. Дарашкевічу, шырокое распаўсюджанне атрымала меркаванне, што ў «Прусской вайне» шмат разоў згадваюцца «беларусы, славутыя сваёй адвагай на вайне»³⁶⁰. Але зварот да арыгіналу паэмы пераконвае, што ў большасці выпадкаў тэрміны *Белая Русь* і *беларусы* з'явіліся толькі ў сучасных перакладах:

«сеющих смерть белорусов, ловко владеющих луком»
*nescipit letifero Russos pugnare paratos arcu*³⁶¹;

«далъше в рядах богатырских шагают вперёд белорусы»
*agmine quos alio Russi comitantur atroces*³⁶²;

«Ёсць у мяне беларуская німфа, слáўная па ўсіх краінах...»
*Est mihi нимфа Ruthenorum speciosa sub orbe...*³⁶³.

«На неабдымных палетках у князёў беларускіх магутных (жыць ёй даводзіцца сёння)»

*Quae modo lata Ruthenorum colit arva potentum*³⁶⁴.

Тэрмін «беларусы», літаральна рассыпаны ў перакладах Парэцкага, трэба аднесці на рахунак яго паэтычнай фантазіі. Гэтаксама ж, як і яго сцвярджэнне, што *Белая Русь* згаданая ў вершы Анджэя Крыцкага (Кшышкага), напісаным ад імя Барбары Запольяі, жонкі Жыгімonta Старога, які вітаў перамогу, атрыманую ў Аршанская бітве 1514 г.³⁶⁵. На самай справе ў Крыцкага ўсюды гаворыцца проста пра «Русь»³⁶⁶.

Адзінае ж месца ў арыгінале паэмы, якое мае прамое дачыненне да прадмету нашага даследавання, выглядае так:

*Baltiaci, sputosis irrequieta procellis
Ac albos belli celebres virtute Ruthenos* (II — 21,22)³⁶⁷.

Пераклад яго Парэцкім больш—менш дакладны: «[Ягайлло]... Белоруссией, прославленной доблестью воинов, правил». Хаця больш карэктным было б «Белой Русью» ці, лепей, «белыми русинами»³⁶⁸. Але не варта атаясамліваць гэтых «белых русінаў» з сучаснымі беларусамі ці, скажам, праваслаўнымі жыхарамі ВКЛ, як гэта шырока прынята. Хутчэй у іх можна бачыць наўгародцаў, тым больш што пэўны кантынгент з Ноўгарада на чале з Сямёном—Лугвенам браў удзел у Грунвальдской бітве. Згаданыя побач з «белымі русінамі» татары і масагеты наводзяць на думку і пра «трансрыфейскую» *Белую Русь*. Хутчэй за ўсё, *Белая Русь* для Вісліцкага значыла прыкладна тое ж, што і для Стабніцкага.

Увогуле «Прусская вайна» насычаная лацінскімі псеўдагеаграфічнымі назвамі, такімі як *Thule*, *Riphaei* і г.д.³⁶⁹. Таму ў нейкім сэнсе тут «павінна» была з'явіцца і *Белая Русь*.

Няма, аднак, аніякіх падстаў перакладаць цытату з «Прускай вайны»:

Cuius habent triplices vastissima culta Rutheni, —

як:

«Чорная, Чырвоная, Белая Русь — тут гаспадар навекі»³⁷⁰.

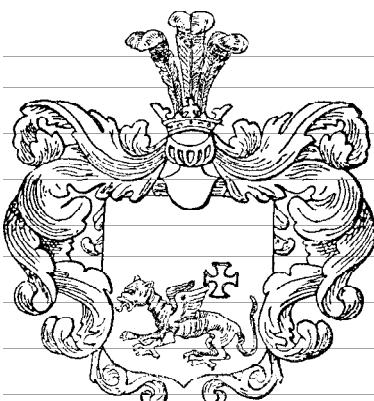
Даслоўны пераклад гэтага радка: «Чые неабдымныя палеткі ўрабляюць траякія Русіны» (маецца на ўвазе Жыгімонт Стары). Слова *triplices* (траякія) патлумачыў як *albi, rubri, nigri* ўжо выдавец «Прускай вайны» Смярэка, але ў самім тэксле паэмы няма дакладных указанняў наконт таго, якія менавіта трох часткі Русі мей на ўвазе Вісліцкі. Пэўна, яго падзел Русі супадаў з Янам Стабніцкім: Галіччына, Падолле і ўсе астатнія ўсходнеславянскія землі. У працах Бёма і Мюнстэра (мы разгледзім іх у наступным раздзеле), таксама згадваліся трох часткі Русі: адной з іх была Белая, але дзве астатнія — гэта Верхняя і Ніжняя, а не Чорная і Чырвоная³⁷¹.

Уяўленне пра «цысырыфейскую» *Белую Русь*,магчыма, пранікала ў Польшчу і Літву з Паўночнай Еўропы. Польскі астроном, астролаг і тэолаг Марцін Бем, выкладчык Кракаўскага ўніверсітэта, у нататках на палях эфемерыд (астранамічных табліц) за 1499—1551, зробленых на рубяжы XV—XVI ст., вызначаў шырату «Ноўгарада ў Белай Русі» як $61^{\circ}00'$ ³⁷². Для згаданага Латэрэнскага сабора Бем па даручэнні папы Льва X рыхтаваў праект рэформы юліянскага календара, і, напэўна, пры напісанні сваёй латэрэнской прамовы Ян Ласкі карыстаўся яго дадзенымі.

Цікавую інфармацыю ўтрымлівае ананімны перакладны артыкул з т.зв. Холмскага (знойдзенага ў музеі Холмскага праваслаўнага брацтва) астралагічнага зборніка XVI ст.: «Таврус (лац. *Taurus* — Цялец) землю одръжить подле берага мorskого и где Константинополь, Татарский поля, **Белую Русь, где Новгород стоит,** тежь Великую Польску

пръвым лицом...»³⁷³. Як меркаваў акадэмік А. Сабалеўскі, гэты твор мог быць перакладзены на «захаднерусскую» мову (магчыма, з нямецкай) у асяродку прыхільнікаў т.зв. «жыдоўскай ерасі» ў Ноўгарадзе ў канцы XV ст.³⁷⁴. Але з роўнай імавернасцю дачыненне да яго ўзнікнення маглі мець іх праціўнікі. Наўгародскі архіепіскап Генадзь для барацьбы з гэтай «ерассю» сабраў свой гуртак мясцовых і іншаземных вучоных. У яго ўваходзіў, напрыклад, лекар, астраном і астролаг Мікалай Булеў з Любеку³⁷⁵, які мог мець дачыненне да ўзнікнення прататыпу артыкула. Хто б ні быў перакладчыкам, ён (магчыма, услед за замежным аўтарам) палічыў неабходным растлумачыць чытчу малазнаёму назvu *Белая Русь*, і яе сэнс у яго тлумачэнні («где Новгород стоіть») супадаў з найбольш распаўсюджанай еўрапейскай традыцыяй. Той факт, што побач з Ноўгарам згаданыя «Татарскіи поля», можа паказваць і на ўплыў «трансрыфейскай» *Белай Русі*.

Яшчэ адным дакументам, які дэмантруе, як разумелі назvu *Белая Русь* у тагачасным ВКЛ, з'яўляецца т.зв. «карта Віда — Ляцкага». Гданьскі гравёр і картограф, родам з Рэйнланда (а не «литвин», як часам сцвярджаюць) Антоні Від разам з аселым у Літве Іванам Ляцкім працавалі над ёй у 1537—1542 г. Магчыма, яны скарысталіся картаграфічнымі матэрыяламі, вывезенымі Ляцкім, былым акольнічым Васіля III, з Масквы ў 1534 г. Яшчэ да апублікавання карты Ляцкі рассылаў яе чарнавыя варыянты вядомым еўрапейскім вучоным, у т.л. Себасцьяну Мюнстэру (1540) і Сігіз-

«Цмок» — герб роду Ляцкіх у ВКЛ, прыняты Іванам Ляцкім.

мунду Герберштайну (1541). Некалькі дзесяцігоддзя ў яна лічылася адной з самых верагодных карт Московіі. Яшчэ ў 1570 г. яе перагравіроўваў Франц Хогенберг, адзін з рэдактараў славутай серыі «Гарады зямнога шара»³⁷⁶. Між іншым, для гісторыі Беларусі карта Віда — Ляцкага каштоўная яшчэ і тым, што гэта, па сутнасці, найбольш ранні помнік старабеларускага свецкага кнігадрукавання і ці не першая карта, выдадзеная на тэрыторыі Вялікага княства (першае выданне — Антверпен, 1542, другое — Вільня, 1555)³⁷⁷.

Нягледзячы на сцвярджэнні некаторых даследчыкаў³⁷⁸, *Alba Russia* тут прысутнічае, праўда, не на самой карце, а на эксплікацыі, даволі доўгай і мудрагелістай: (*Moscovia quae et Alba Russia [nominatur — кан'ектура А.Б.] non contenta Europeae Sarmatiae parte sed et magnum Asiatica supergressa*).

У літаратуры ўсталяваўся не зусім дакладны пераклад гэтага тэксту з лаціны: «Масковія, як і ўся Белая Русь, не абмяжоўваецца часткай Еўрапейскай Сарматыі, але большай часткай распасціраеца ў Азіі»³⁷⁹. Сапраўдны ж змест гэтага сказу дапамагаюць аднавіць іншыя крыніцы, напрыклад, дзённік аднаго з кіраўнікоў першай англійскай экспедыцыі ў Расію (1553) Рычарда Чэнслара, апрацаваны для друку ягоным сябрам Кліментам Адамсам, дырэктарам школы ў Грынвічы і «кабінетным» географам-аматарам. (Часам аўтарства гэтага фрагмента дзённіка прыпісваюць выключна Адамсу). У ім гаворыцца, што *Moscovia, quae et Russia Alba nominatur, terra est amplissima* («Масковія, якую таксама называюць Руссю Белай, краіна вельмі вялікая»)³⁸⁰. Значыцца, у Віда праста прапушчана слова *nominatur* («называеца»), а тэкст трэба чытаць: «Масковія, якую таксама называюць Руссю Белай». Не абавязкова англічанам была непасрэдна вядомая карта Віда: і адны, і другія маглі ўзяць фразу: *Moscovia, quae et Russia Alba nominatur* — з нейкай агульнай крыніцы.

Такім чынам, калі *Белую Русь* да другой паловы XVI ст. згадвалі ўраджэнцы ВКЛ ці людзі, блізка знаёмыя з гэтай

дзяржавай, яны не дадавалі да трактоўкі гэтага паняцця амаль нічога новага, адрознага ад трывалых заходне-еўрапейскіх стэрэатыпаў. Нічога не сведчыць аб tym, што гэтая назва была ім больш блізкай, чым заходне-еўрапейскім вучоным. Нават калі на Захадзе назуву пачалі часам ужываць (несвядома) у дачыненні да нейкіх частах ВКЛ, самі жыхары гэтай дзяржавы такога значэння назвы яшчэ не ведалі.